

**ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ**

УДК 338.439

**СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ РОЗВИТКУ  
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ І ВИРОБНИЧИХ СИСТЕМ**

*Сичевський М. П.<sup>1</sup>, д.е.н., проф., академік НААН, директор,  
<https://orcid.org/0000-0002-5672-9189>*

*Юзефович А. Е.<sup>1</sup>, д.е.н., проф., член-кор. НААН, с.н.с.,  
<https://orcid.org/0000-0003-0019-408X>*

*Коваленко О. В.<sup>1</sup>, д.е.н., с.н.с.,  
<https://orcid.org/0000-0001-8364-3316>*

<sup>1</sup>Інститут продовольчих ресурсів НААН, м. Київ, Україна

<https://doi.org/10.31073/foodresources2020-15-23>

***Предметом дослідження є фактори досягнення довгострокових цілей суспільного і економічного прогресу в національних інтересах України. Мета.** Узагальнити вітчизняний досвід цілеспрямованого впливу на соціально-економічні процеси в країні для подолання кризових явищ в економіці шляхом мобілізації необхідних ресурсів та консолідації суспільних зусиль щодо досягнення успіху. **Методи:** логічні, системного узагальнення, аналізу та синтезу – для систематизації знань щодо стратегічних цілей соціально-економічних процесів і виробничих систем, виявлення проблем, які можуть загостритися у недалекому майбутньому. **Результати.** В статті здійснено огляд наукових положень та аналітичне узагальнення цілей соціально-економічного розвитку країни, які відображені в офіційних програмних документах вищих органів виконавчої влади України в період 1995-2019 років. Макроекономічна ситуація охарактеризована динамічними змінами фізичних обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП) та показниками їх щорічних приростів (спадів). Здійснено уточнення поняття "продовольча система" з урахуванням важливої ролі чинника "самоорганізації" у формуванні її структури та ефективності. Закцентовано увагу на необхідності досягнення сучасного техніко-технологічного рівня та збалансованості всіх складових виробничої діяльності агросфери. Обґрунтовано нагальну потребу в здійсненні упереджувальних заходів для подолання загроз, пов'язаних із впливом кліматичних умов на господарську діяльність, з метою формування гарантій продовольчої безпеки нині і в майбутньому. **Сфера застосування результатів дослідження.** Результати дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок у сфері означеної проблеми та прийняття рішень щодо державного регулювання розвитку галузей агропромислового комплексу.*

***Ключові слова:** продовольча система, цілі розвитку, продовольча безпека, харчова промисловість, кліматичні зміни*

## STRATEGIC GOALS FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC PROCESSES AND PRODUCTION SYSTEMS

*Mykola Sychevskyi*<sup>1</sup>, D-r of Sciences, Professor, Academician of NAAS, Director,  
<https://orcid.org/0000-0002-5672-9189>

*Anatolii Yuzefovich*<sup>1</sup>, D-r of Sciences, Professor, Corresponding Member NAAS,  
<https://orcid.org/0000-0003-0019-408X>

*Olha Kovalenko*<sup>1</sup>, D-r of Sciences, Sen. Res., Head of Department,  
<https://orcid.org/0000-0001-8364-3316>

<sup>1</sup>Institute of Food Resources of NAAS, Kyiv, Ukraine

<https://doi.org/10.31073/foodresources2020-15-23>

*The subject of the research* is the factors of achieving long-term goals of social and economic progress in the national interests of Ukraine. *The purpose of the article.* To generalize the domestic experience of purposeful impact on the socio-economic processes in the country to overcome the crisis in the economy by mobilizing the necessary resources and consolidating public efforts to achieve success. *Methods:* logical, systemic generalization, analysis and synthesis for systematizing knowledge regarding the strategic goals of socio-economic processes and production systems, identification of problems which could be exacerbated in the near future *Results.* The article provides an overview of the scientific provisions and analytical generalization of the goals of the country's socio-economic development, which are reflected in the official policy documents of the highest executive bodies of Ukraine in the period 1995-2019. The macroeconomic situation is characterized by dynamic changes in the physical volumes of the gross domestic product (GDP) and indicators of their annual growth (decline). The concept of "food system" has been clarified taking into account the important role of the factor of "self-organization" in the formation of its structure and efficiency. Attention is focused on the need to achieve a modern technical and technological level and balance all components of the production activity of the agrosphere. The urgent need for the implementation of preventive measures to overcome the threats associated with the influence of climatic conditions on economic activity is substantiated in order to form guarantees of food security now and in the future. *The scope of the research results.* The research results can become the basis for further scientific research in the field of this problem and decision-making on state regulation of the development of branches of the agro-industrial complex.

**Key words:** food system, development goals, food security, food industry, climate change

**Постановка проблеми.** Забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку України, особливо на довгострокову перспективу, потребує чіткого визначення стратегічних цілей та ресурсних можливостей їх досягнення. Реалізація відповідної державної стратегії здійснюється на підставі заходів передбачених програмами діяльності Уряду та їх аналогами в розрізі регіонів, окремих галузей та виробничих систем. Саме високі темпи зростання вітчизняної економіки, її стійкість в несприятливих умовах різного походження, дадуть можливість забезпечити високий рівень життя населення, що в першу чергу відповідає національним інтересам України.

Продовольча система України займає особливо важливе місце щодо забезпечення досягнення згаданих цілей. Проте, як свідчить вітчизняний досвід наукового обґрунтування стратегій і програм, очікувані у свій час результати не відповідають реальним показникам. Не останнє значення у визначенні цих розбіжностей нерідко відіграють "раптові" кризові явища як фінансово-економічного, так і природно-кліматичного походження. За цих обставин питання цілеспрямованого забезпечення високої стійкості продовольчої системи в несприятливих умовах потребують належної уваги з боку науки, владних структур та суб'єктів господарювання.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Стаття не передбачає розгортання традиційних дискусій щодо уточнення змісту понять "продовольча безпека", "продовольча система", "сталий розвиток", а спрямована на практичне забезпечення досягнення цілей, поставлених в Указах Президента України та офіційних документах Верховної Ради і Кабінету Міністрів України.

**Мета статті.** Узагальнити вітчизняний досвід цілеспрямованого впливу на соціально-економічні процеси в країні для подолання кризових явищ в економіці шляхом мобілізації необхідних ресурсів та консолідації суспільних зусиль щодо досягнення успіху.

**Методи дослідження:** логічні, системного узагальнення, аналізу та синтезу – для систематизації знань щодо стратегічних цілей соціально-економічних процесів і виробничих систем, виявлення проблем, які можуть загостритися у недалекому майбутньому.

**Результати дослідження.** На початку XXI століття, коли в Україні кардинально змінювалися форми власності і господарювання, необхідно було оптимізувати співвідношення класичних ринкових принципів функціонування економіки та нормативно-правових методів її регулювання.

Державна соціально-економічна політика, як зазначалося в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України на 1995 рік, була "конкретизацією основних положень економічної політики Президента України, проголошеної у 1994 р. і розвинутої у щорічній доповіді у квітні 1995 р. та в наступних виступах". У свою чергу, Уряд мав забезпечити за період своїх повноважень стабілізацію виробництва, створення умов реального росту валового внутрішнього продукту (ВВП) як єдиного джерела підвищення рівня життя громадян [1, с. 1].

Після подолання системної трансформаційної кризи 90-х років рівень розвитку вітчизняної економіки не задовольняв, як і нині, потреби та очікування суспільства.

Необхідно зазначити, що в подальшому у відповідних програмах діяльності виконавчої влади визначалися цілі, адекватні реальним обставинам на той час, а також передбачалися заходи щодо їх досягнення. Ціль реалізації Програми, започаткованої у 1996 році, була "спрямована на відродження вітчизняного виробництва, поглиблення реформування економічних відносин та організаційно-економічної трансформації, з метою досягнення позитивних зрушень у поліпшенні добробуту населення, створення умов для економічного зростання і на цій основі поліпшення суспільного добробуту" [2, с.3].

У 1998 році вже новий Уряд своє головне завдання вбачав у подоланні кризових явищ, насамперед у фінансовій сфері, створення умов для економічного зростання і на цій основі поліпшення суспільного добробуту [3, с.1].

У свою чергу у 2000 році "мету своєї діяльності Уряд вбачав в утвердженні принципів соціальної захищеності, закладенні основ економічного зростання і піднесенні добробуту громадян України до європейського рівня, забезпеченні безпеки держави" [4, с.5].

Останнім часом політико-економічні засади і пріоритети розвитку країни знаходять відображення в Указах Президента України, а їх дотримання здійснюється заходами передбаченими Програмою діяльності Кабінету Міністрів України. Так, головною метою втілення в життя "Стратегії сталого розвитку "Україна – 2020", затвердженої Указом Президента України 12.01.2015 р. №5/2015, передбачалося "впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на передові позиції у світі" [5].

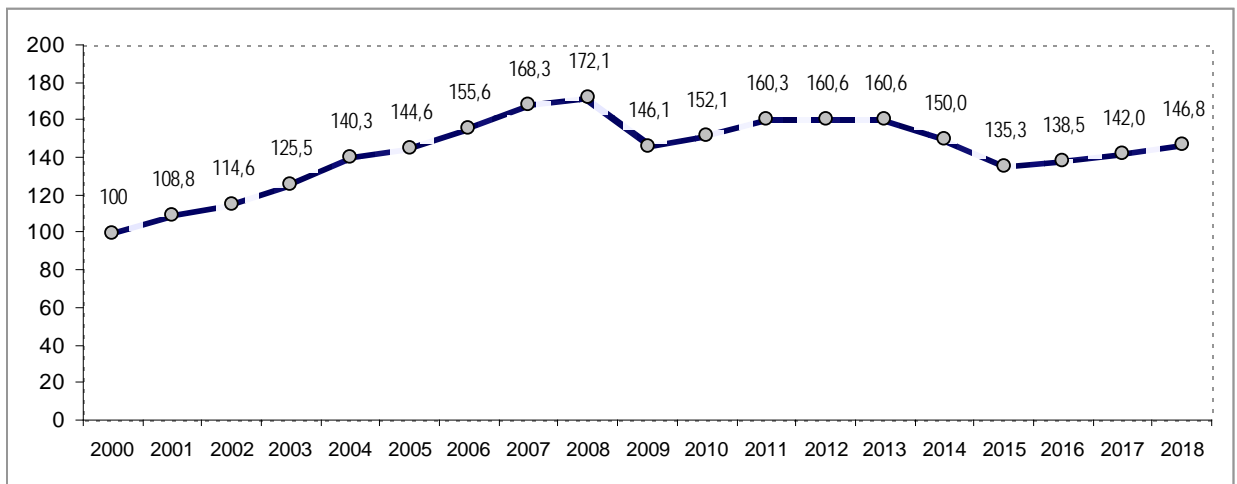
Наразі в Указі Президента України "Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року" від 30 вересня 2019 за № 722/2019 головна мета визначена як "забезпечення національних інтересів України, щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини та громадянина" [6]. В Указі

затверджено перелік цілей, яких необхідно дотримуватися в процесах організації, управління, нормативно-правового регулювання та реформування національної економіки. Щодо цілей, забезпечення досягнення яких прямо або опосередковано відноситься до функціональної сфери діяльності продовольчої системи, особливо актуальними є такі:

- досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства;
- вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками;
- сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню.

Згадані вище загальнодержавні Стратегії і Програми мають насамперед соціальну цілеспрямованість, а саме: направлені на підвищення рівня і якості життя людей на основі результатів функціонування вітчизняної економіки зростання.

Нині ж сучасні політичні, фінансові, природно-кліматичні та соціально-економічні умови швидкого досягнення визначених позитивних зрушень на шляху досягнення названих цілей залишаються дуже складними. Про інерційність розвитку вітчизняної економічної системи у згаданих умовах свідчить динаміка фізичних обсягів ВВП (рис. 1).



**Рис. 1. Індеси фізичного обсягу ВВП до 2000 року**

З метою забезпечення більшої точності прогнозних показників в програмах виконавчої влади варто звернути увагу на динаміку фізичного обсягу ВВП у вимірі "поточний рік до попереднього" (табл. 1).

*Таблиця 1*

**Динаміка індексів зростання і спаду фізичного обсягу ВВП**

Індекс	Поточний рік до попереднього, %			
	2001–2005	2006–2010	2011–2015	2016–2019
Максимальний показник	+11,8	+8,2	+5,5	+3,4
Мінімальний показник	+3,1	–15,1	–9,8	+2,4

Як свідчать наведені в табл. 1 дані, в період 2001–2019 рр. у національній економіці склалася негативна тенденція зменшення темпів щорічних приростів фізичних обсягів ВВП. Одночасно, спостерігаються помітні спади виробництва, що свідчить про низький рівень економіки загалом.

Забезпечення збалансованості економічного, соціального і екологічного процесів сталого розвитку, що саме й передбачено останнім Указом Президента, є важливим кроком на шляху досягнення поставлених цілей.

Ресурсний потенціал вітчизняної продовольчої системи є гарантією продовольчої безпеки і вирішальним чинником зростання життєвого рівня населення.

Необхідно зазначити, що на думку окремих вітчизняних і зарубіжних вчених глобальна продовольча система не є єдиною, чітко спланованою структурою, вона швидше є частково самоорганізованою з різних функціонально взаємодіючих складових. Її виробничі структури об'єднують не тільки технологічні процеси трансформації сировини у харчові продукти, а й нарощення отриманого прибутку на основі синергійного ефекту в продовольчо-технологічному ланцюгу – від сукупного виробництва та реалізації кінцевої продукції [7–9].

Не останню роль щодо забезпечення цілісності та ефективного функціонування продовольчої системи відіграють економічні відносини між суб'єктами виробничої діяльності. Найбільш тісно поєднані у виробництві сировинних і продовольчих ресурсів – сільське господарство і харчова промисловість. Як відомо, досягнення науково-технічного прогресу в усі часи рано чи пізно ставали надбанням цих провідних галузей. Останнє можливо шляхом активізації інвестиційно-інноваційних процесів в агросфері.

Що стосується безпосередньо розвитку харчової промисловості, то в стратегічно важливих програмних документах ця галузь розглядається не тільки як провідна в продовольчій системі, а й в якості суб'єкта промислової політики. В цьому аспекті Указом Президента передбачено "сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям" [6].

Досить повне уявлення про еволюцію державної промислової політики з перших років незалежності до сьогодення можна скласти на підставі положень Програм діяльності Кабінету Міністрів:

– 1996 рік відзначився максимальним спадом промислового виробництва. Програма Уряду передбачала "стимулювати в умовах обмеженості фінансових ресурсів переважно розвиток галузей, що дають швидкий оборот капіталу, зокрема харчову промисловість, а також наукоємні галузі промисловості шляхом модернізації" [2].

– 1998 рік. В розділі "Відродження вітчизняного виробництва" Програми визначено, що Кабінет Міністрів одним з основних своїх завдань вважає забезпечення переходу економіки на інноваційний алгоритм розвитку [3]. При цьому, як зазначалося в Програмі "Україна – 2010", "продовольчі товари – найбільш ліквідна частка промислової продукції, потужне джерело накопичення інвестиційних ресурсів" [11, с. 21].

Наведені приклади стосуються насамперед галузей виробничого блоку сировинних і продовольчих ресурсів – сільського господарства і харчової промисловості.

Заслуговують на увагу, з точки зору дотримання принципу "наступності", формулювання довгострокових стратегічних цілей та основних параметрів макроекономічної ситуації.

Програмні документи Уряду базуються на результатах науково-обґрунтованих оцінок реального соціально-економічного становища в країні та можливостей залучення необхідних ресурсів для подолання кризових явищ і досягнення в подальшому прогресу. В реалізації згаданих вище цілей щодо "підвищення життєвого добробуту населення" та досягнення "європейських стандартів життя" особливу роль відіграє продовольча система України. У функціональній структурі системи харчова промисловість займає особливе положення. При цьому необхідно враховувати, що синергійний економічний ефект виникає і є помітним, якщо дотримується принцип синхронних інноваційних змін кількісних і якісних характеристик кожної складової виробничого ланцюга.

Харчова промисловість, поряд з іншими суб'єктами господарювання, відчуває вплив макроекономічної ситуації в країні, яка, до речі, не завжди достатньо сприятлива для



розвитку галузі. Підприємства, затиснуті в лещатах обмеженої купівельної спроможності населення, відчують дефіцит інвестиційних ресурсів, що стримує належні темпи техніко-технологічного оновлення їх виробничої бази. Останнє ж особливо важливо здійснювати для виходу її на вищий рівень технологічного укладу, властивого високорозвиненим країнам.

Агропромислова сфера України сьогодні демонструє ознаки успішного розвитку насамперед зростанням обсягів виробництва і, що вкрай важливо, експорту зерна, олій тощо. Проте безпосередньо у самому комплексі не задовольняються потреби в сировинних ресурсах, особливо підприємств м'ясо-молочної промисловості.

Незважаючи на державну підтримку виробників продукції тваринництва, поголів'я худоби в сільському господарстві невпинно зменшується. А коли настане час і купівельна спроможність населення зросте, то задовольнити потреби в харчових продуктах на рівні науково обґрунтованих норм буде неможливо, оскільки дефіцит неминучий.

Викликає стурбованість негативний вплив кліматичних змін на виробництво сировинних ресурсів у рослинництві і тваринництві. Аномальні температури, посухи, буревії, повені вже нині в багатьох країнах світу зводять на нівець результати трудових зусиль аграріїв. В свою чергу підприємства харчової і переробної промисловості залишаються без сировинних ресурсів вітчизняного виробництва, банкрутують, а продовольча безпека падає до критичної межі.

За даними Продовольчої організації ООН (ФАО), яка відстежує ці процеси в різних країнах світу, негативні природні явища почастішали і за своїми наслідками значно загострилися з середини 90-х років минулого століття.

Тенденція підвищення температури зовнішнього середовища для підприємств харчової промисловості загрожує не тільки втратою сировинної бази, а й необхідністю впровадження технологій, здатних забезпечити температурний режим виробництва, зберігання і транспортування готової продукції.

Державні органи управління для недопущення в кризових ситуаціях дефіциту продовольства повинні мати належний обсяг запасів харчових продуктів. Це важливо також для інтервенції на продовольчих ринках в разі зростання цін на харчові продукти.

Оскільки, руйнівні за наслідками, природні явища за своєю кількістю та частотою виникнення нині проявляють стійку тенденцію до зростання, то в довгостроковій стратегії соціально-економічного розвитку країни необхідно враховувати обсяги і кошти на меліорацію в південних регіонах України за рахунок цілеспрямованого спеціального фонду.

Зрозуміло, що масштабні обсяги робіт і витрат на ці цілі не під силу окремим фермерам, а також територіальним громадам. Тим паче, що сільськогосподарські товаровиробники, які на півдні України вже нині потерпають від посухи, а на заході – від повеней, втратили очікуваний урожай й в результаті нанесених збитків самі потребують допомоги з боку держави.

В Указі Президента від 19 вересня 2019 року поставлено завдання щодо вжитку невідкладних заходів для упередження та подолання наслідків зміни клімату. Це особливо важлива та своєчасна ціль, оскільки за висновками західних експертів "загрози виробництву продовольства, які ще не отримали належної оцінки в суспільній свідомості й відповідної реакції, несуть глобальні зміни клімату" [10].

Географічне положення України, її кліматичні умови та земля особливо сприятливі для виробництва сільськогосподарської сировини. В умовах, коли протяжність території України з заходу на схід становить 1316 км і з півночі на південь 893 км [12], підприємства харчової промисловості вже нині нерідко відчують дефіцит сировинних ресурсів. Розміщення та спеціалізація підприємств визначалися впродовж багатьох років, а наростаючий дефіцит сировинних ресурсів відповідно може призвести до їх ліквідації.

Як свідчить вітчизняна практика, процес забезпечення навіть науково обґрунтованих і чітко сформульованих в Програмах діяльності Уряду заходів не відстежується і не

контролюється належним чином. В результаті на практиці порушується принцип збалансованості розвитку економічних інвестиційно-інноваційних процесів в розрізі галузей, підприємств, регіонів.

Одночасно ринкові механізми і регуляторна нормативно-правова база не завжди спроможні стимулювати і активізувати підприємницьку діяльність за наявних постійно відчутних недоліків з боку фінансово-кредитної системи в умовах соціально-економічної нестабільності в країні, зокрема в агропромисловій сфері.

#### **Висновки і пропозиції.**

Харчова промисловість України – особливо важливий об’єкт забезпечення продовольчої безпеки та реалізації державної промислової політики щодо інвестиційно-інноваційного розвитку.

Зростання кількості запропонованих громадських, партійних, наукових, державних, регіональних, галузевих концепцій, стратегій, доктрин і насамкінець платформ подальшого розвитку України викликає невизначеність цілей і заходів. За цих обставин саме у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України схваленої Верховною Радою України мають бути чітко визначені цілі та методи їх досягнення.

Сучасне складне соціально-економічне становище в Україні потребує своєчасних рішучих дій з боку Виконавчої та Законодавчої влади щодо його покращення. З цією метою необхідно удосконалити і розширити сферу застосування нормативно-правової бази реалізації регуляторної політики з урахуванням досвіду функціонування національної економіки на ринкових принципах і закономірностях.

#### **Бібліографія**

1. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. Київ, 1995. 146 с.
2. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. Київ, 1996. 142 с.
3. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. Київ, 1998. 76 с.
4. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. Київ, 2000. 33 с.
5. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 №5/2015. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
6. Указ Президента України "Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року" 30 вересня 2019 року №722/2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
7. Сичевський М.П. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки та розвитку держави. К. : Аграр. наука, 2019. 388 с.
8. Сичевський М.П., Юзефович А.Е., Коваленко О.В. Стратегія зростання "Харчова промисловість України – 2030" (передумови і перспективи). К.: Аграр. Наука, 2019. 32 с.
9. Харчова промисловість України: стратегічні аспекти розвитку. Колективна монографія / [Сичевський М. П. та ін.]; за ред. акад. НААН Я.М. Гадзала; Ін-т продовол. ресурсів НААН України. К.: Аграрна наука, 2016, 380 с.
10. Foresight. The Future of Food and Farming (2011). Executive Summary. The Government Office for Science, London. [https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment\\_data/file/288129/11-926-future-of-food-and-farming-summary-russian.pdf](https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/288129/11-926-future-of-food-and-farming-summary-russian.pdf).
11. Програма «Україна – 2010»: Проект. К., 1999. 95 с.
12. Територія України. Інформаційно-довідковий сайт «Україна». [http://proukraine.net.ua/?page\\_id=20](http://proukraine.net.ua/?page_id=20).

#### **References**

1. Prohrama diyal'nosti Kabinetu Ministriv Ukrayiny. [Program of activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Kyiv, 1995. 146 p. [in Ukrainian].
2. Prohrama diyal'nosti Kabinetu Ministriv Ukrayiny. [Program of activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Kyiv, 1996. 142 p. [in Ukrainian].

3. Prohrama diyal'nosti Kabinetu Ministriv Ukrayiny. [Program of activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Kyiv, 1998. 76 p. [in Ukrainian].
4. Prohrama diyal'nosti Kabinetu Ministriv Ukrayiny. [Program of activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Kyiv, 2000. 33 p. [in Ukrainian].
5. Stratehiya staloho rozvytku «Ukrayina – 2020». [Sustainable Development Strategy "Ukraine – 2020"]. Skhvalena Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 12 sichnya 2015 №5/2015. [approved by the Decree of the President of Ukraine of January 12, 2015 №5 / 2015.]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. [in Ukrainian].
5. Ukaz Prezydenta Ukrayiny "Pro tsili staloho rozvytku Ukrayiny na period do 2030 roku". [Decree of the President of Ukraine "On the goals of sustainable development of Ukraine for the period up to 2030"]. 30.09.2019. №722/2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>. [in Ukrainian].
7. Sychevskiy M. (2019). Kharchova promyslovist' yak osnova prodovol'choyi bezpeky ta rozvytku derzhavy. Monohrafiia [Food industry as a basis for food security and state development. Monograph]. Kyiv: Ahrar. Nauka, 2019. 388 p. [in Ukrainian].
8. Sychevskiy M., Yuzefovych A., Kovalenko O. (2019). Stratehiya zrostannya "Kharchova promyslovist Ukrayiny – 2030" (peredumovy i perspektyvy). [Growth strategy "Food industry of Ukraine – 2030" (preconditions and prospects)]. Kyiv: Agrarianscience, 2019. 32 p. [in Ukrainian].
9. Hadzalo Ya. (2016). Kharchova promyslovist Ukrayiny: stratehichni aspekty rozvytku. [Food industry in Ukraine: strategic aspects of development]. Kyiv: Agrarianscience, 2015. 380 p. [in Ukrainian].
10. Foresight. The Future of Food and Farming (2011). Executive Summary. The Government Office for Science, London. [https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment\\_data/file/288129/11-926-future-of-food-and-farming-summary-russian.pdf](https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/288129/11-926-future-of-food-and-farming-summary-russian.pdf). [in Ukrainian].
11. Prohrama «Ukrayina – 2010». [Ukraine-2010 Program: Project]. Kyiv, 1999. 95 p.
12. Terytoriya Ukrayiny. Informatsiyno-dovidkovyy sayt «Ukrayina». [The territory of Ukraine. Information and reference site "Ukraine"]. [http://proukraine.net.ua/?page\\_id=20](http://proukraine.net.ua/?page_id=20). [in Ukrainian].